

Krzysztof Ratajczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydziału Studiów Edukacyjnych

ORCID: 0000-0002-1298-986

BHW 47/2022

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2022.47.8

Uczniowie szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkopolsce w świetle źródeł

Abstract. Although education in Greater Poland had been already well-organized in the late Middle Ages, curricula are known, sometimes also the names of the teachers, and information about the students is sporadic and recorded only in court records. It was not until the creation of a state school authority, the Commission of National Education, triggered off creation of documentation that allows to capture information about the fate of individual students. The aim of this article is to show the possibilities for studying the student environment of schools of the Commission of National Education in Greater Poland from the point of view of the source. Valuable information on the functioning of public schools is provided by the reports of the inspectors-general; it was the main source of information for the Commission, alongside the reports sent by the schools. Relatively recently developed materials from the collections of the Archdiocesan Archives in Poznań were also used.

Keywords: Commission of National Education, students, Greater Poland

Wstęp

Początki szkolnictwa w Wielkopolsce sięgają średniowiecza. Nie jest pewne, czy pierwsze szkoły powstały jeszcze w okresie monarchii pierwszych Piastów, czy należałoby ich genezy poszukiwać w drugiej połowie XI lub w ciągu XII w.¹ Stulecie kolejne przyniosło rozbudowę struktur kościelnych i dało asumpt do tworzenia szkolnictwa para-

---

¹ K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 20 i nn.; K. Ratajczak, *Szkolnictwo w Wielkopolsce na tle sąsiadów w okresie średniowiecza*, Poznań 2017, s. 139 i nn. Tu przegląd dyskusji.

fialnego, którego rozwój obserwujemy w XIV i XV w.² W świetle ostatnich badań można stwierdzić, że u schyłku średniowiecza w Wielkopolsce funkcjonowała dość gęsta sieć szkół parafialnych, a ponadto szkoły kolegiackie i katedralne oraz klasztorne³. Wydaje się, że w większych ośrodkach szkoły te zaspokajały potrzeby ludności na usługi edukacyjne⁴.

Jakkolwiek jesteśmy w stanie zrekonstruować programy nauczania, przebieg *curriculum*, znamy pewną liczbę nauczycieli, w niektórych przypadkach możemy określić ich wykształcenie, to kwestia wiedzy o uczniach prezentuje się znacznie gorzej. W istocie dysponujemy jedynie szczątkowymi informacjami na ich temat, które nie pozwalają na jakiegokolwiek uogólnienia. Większość z nich powstała niejako przypadkiem, albowiem uczniowie pojawiają się przede wszystkim w aktach sądowych jako świadkowie lub „bohaterowie” niechlubnych wydarzeń⁵. Najbogatsze wiadomości na temat funkcjonowania szkół przynoszą akta wizytacji oraz obie wielkopolskie *libri beneficiorum* – poznańska z 1510 r. i gnieźnieńska⁶. Obie ukazują stan szkolnictwa w regionie w początkach ery nowożytnej. Wszystkie te źródła koncentrują się na kwestiach materialnych, a więc budynkach szkolnych, uposażeniu nauczycieli, próżno w nich natomiast szukać informacji na temat liczebności uczniów czy bardziej jeszcze szczegółowych danych⁷. Z akt sądowych

² Stan badań i literaturę omawia K. Ratajczak, *XIII wiek – stulecie przełomu w dziejach średniowiecznego szkolnictwa w Polsce*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2009, 25, s. 7–20; idem, *Przyczyny powstania i rozwój sieci szkół kościelnych w średniowiecznej Wielkopolsce*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 165–180; idem, *Szkolnictwo w Wielkopolsce*, op. cit., s. 153 i nn., 206–214, 236 i nn.

³ Ostatnio: K. Ratajczak, *Szkolnictwo w Wielkopolsce*, op. cit., passim.

⁴ J. Wiesiołowski, *Spoleczeństwo a książka w późnośredniowiecznym mieście polskim. Poznań i jego osiedla przedmiejskie w XV i na początku XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1978, 23, s. 79; idem, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982, s. 69.

⁵ Uczniowie pojawiają się jako sprawcy lub świadkowie czynów zabronionych przez prawo. Dla czasów średniowiecza dysponujemy przede wszystkim materiałem zgromadzonym w księgach konsysołskich poznańskich i gnieźnieńskich. Zapiski te są z reguły bardzo lakoniczne, dla przykładu: Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, dalej AAP, sygn. ACC 4, k. 92r.: *Stanislaus de Poznania, scolaris in scola parochiali Poznaniensi* (1419); w 1420 r. przed konsysołsterem poznańskim pojawił się uczeń szkoły w Mosinie niejaki Mateusz – AAP, sygn. ACC 4, k. 85r. Z Jarocina znamy scholara Tomasza, syna Andrzeja, obywatela tego miasta, AAP, sygn. ACC 3, k. 78v. Uczeń szkoły w Sierakowie *Michael Broncić de Szerakowo* został oskarżony w 1405 r. o bigamię, AAP, sygn. ACC 1, k. 102a–103r. Uczniowie pozywali się nawzajem, żądali zwrotu pożyczonych książek, uczestniczyli w bójkach itp., zdawać sobie musimy sprawę, że odnotowani zostali w źródłach w pewnym sensie przez przypadek. Więcej przykładów zob. K. Ratajczak, *Szkolnictwo w Wielkopolsce*, op. cit., s. 229 i nn.

Osobno trzeba wspomnieć o sporej grupie absolwentów szkół wielkopolskich, którzy zapisali się na Akademię Krakowską i odnotowani zostali w księgach wpisów. *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*, t. 1: *Ab Anno 1400 ad Annum 1489*, ed. Ż. Pauli, B. Krzyżanowski, Kraków 1887; t. 2: *Ab Anno 1490 ad Annum 1551*, ed. A. Chmiel, Kraków 1892; *Indeks studentów Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1400–1500*, oprac. J. Zathay, J. Reichan, Wrocław 1974; *Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*, wyd. A. Gąsiorowski i in., Kraków 2000.

⁶ *Joannis de Lasko, Liber beneficiorum Archidioecesis Gnesnensis*, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881; *Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis anni 1510*, ed. J. Nowacki, Poznań 1950.

⁷ Zob. szerzej: K. Ratajczak, *Szesnastowieczne wielkopolskie Libri beneficiorum jako źródła do dziejów szkolnictwa*, w: *Wielkopolska i Wielkopolanie w dziejach polskiej edukacji*, red. E. Głowacka-Sobiech, K. Kabciańska-Luczak, Poznań 2017, s. 259–271. Tu omówienie stanu badań.

poznajemy pewną grupę uczniów szkoły katedralnej w Poznaniu, a to w związku z ich niespokojnym trybem życia – w latach 1507 i 1515 toczyły się przeciwko nim procesy w sprawach kryminalnych – chodziło głównie o kradzieże czy bójki⁸.

Kolejne stulecia przyniosły zmiany tak jakościowe, jak i ilościowe w funkcjonowaniu szkolnictwa, pojawiły się bowiem szkoły innowiercze, a w drugiej połowie stulecia także kolegia zakonów nauczających. O ile stan szkolnictwa wielkopolskiego w czasach reformacji i kontrreformacji określić można jako zadowalający, o tyle na przełomie XVII i XVIII w. widać stopniowy jego upadek, wynikający z wielu zresztą czynników⁹. Mimo rosnącej liczby dokumentacji ukazującej funkcjonowanie szkół również i z tego okresu dysponujemy w sumie dość przypadkowym materiałem źródłowym odnośnie do środowiska uczniowskiego.

W pierwszej połowie XVIII w. ziemie wielkopolskie zostały spustoszone przez woj-ska szwedzkie, saskie, polskie i rosyjskie, co doprowadziło do znacznego uszczuplenia liczby szkół, szczególnie parafialnych. W świetle wizytacji z lat 1712–1713 wynika, że w dekanatach archidiaconatu gnieźnieńskiego było tylko 23% parafii ze szkołami, przy czym w parafiach miejskich było ich 39%, a w wiejskich zaledwie 17%. W roku 1766 stwierdzono na tym terenie istnienie jedynie 16 szkół miejskich i 5 wiejskich¹⁰.

Dopiero powstanie państwowej władzy szkolnej, jaką była Komisja Edukacji Narodowej, dało impuls do stworzenia dokumentacji pozwalającej na uchwycenie wiadomości na temat losów poszczególnych uczniów. Celem tego artykułu jest podjęcie próby ukazania możliwości źródłowych do badania środowiska uczniowskiego szkół Komisji Edukacji Narodowej w wydziale wielkopolskim.

Źródła do badań środowiska uczniowskiego

Komisja Edukacji Narodowej planowała stworzenie bardzo szczegółowej dokumentacji, co zawarte zostało w rozdziale VIII *Ustaw* z roku 1783¹¹. Rektorzy wydziałowi byli

---

⁸ Dla przykładu: AAP, AC 84, k. 89: *Matheus de Tharnowo, Laurencius de Szroda, Simon de Słupca, Stanislaus de Lancicia, Mathias de Rogoszo, Albertus Francisci de Rogoszo, Vincencius Gregorii de ibidem, Stanislaus Pyeczyc de Zawadi, Johannes bresatoris de Wangrovicz, Johannes et Bartholomeus Buyny de Sienya scolares de Summo Posn.*, którzy zostali oskarżeni o napaść na Chwaliszewie. Zob. też zestawienie uczniów uczestniczących w procesach w: T. Jurek, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018, s. 461. Połowa z 29 uczniów uczestniczących w procesach pochodziła z miast wielkopolskich, 6 osób wywodziło się ze wsi kościelnych, biskupich lub kapitulnych. Byli to na pewno synowie chłopscy. Z całej tej grupy tylko dwóch uczniów zapisano się później na Akademii Krakowską.

⁹ S.K. Olczak, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Lublin 1978.

¹⁰ E. Urbaniak, *Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie gnieźnieńskim w II połowie XVIII i w początkach XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Poznań 2004 [praca doktorska, rkps BU UAM], s. 56–57.

¹¹ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane = Tautinés Edukacijos Komisijos nuostatai, skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose = The statutes of the Commission of National Education as prescribed for the academic estate and for the schools in the lands of the Commonwealth: roku 1783*. Wydane z oryginału ze zbiorów Biblioteki Uni-

zobowiązani do prowadzenia aż dziewiętnastu odrębnych ksiąg w oparciu o wzór graficzny opracowany przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, a dostarczonych przez Komisję¹². Były to: 1. protokół wizyt generalnych lub wydziałowych; 2. księga przestróg i zaleceń, pozostawiana przez wizytatora; 3. księga kopii raportów wizyt wydziałowych wysyłanych do Szkoły Głównej; 4. dzieje obrad wydziałowych; 5. dzieje obrad domowych co do rządu ekonomicznego; 6. dzieje obrad domowych co do spraw szkolnych; 7. księga zawierająca zapisywane corocznie „osoby zgromadzenia” z podaniem miejsca urodzenia, wieku, lat pracy i płacy; 8 i 9 to księgi raportów o uczniach i dyrektorach; 10. inwentarz domu, kościoła, szkoły, biblioteki itp.; 11. księga rachunków dla Kasy Generalnej; 12. księga rachunków *sartorum tectorum* dla Szkoły Głównej; 13. katalog uczniów zawierający wszelkie o nich dane; 14. opis dzienny osobliwszych dziejów i przypadków miejsca, czyli kronika; 15. zbiór raportów dyrektorów o uczniach przekazywanych prefektowi; 16. księga ocen uczniów z egzaminów miesięcznych i popisów rocznych, z załączeniem ocen i opinii nauczycieli o uczniach, która miała stanowić podstawę raportów dla Szkoły Głównej; 17. opis wynalazków i doświadczeń dokonanych przez nauczycieli; 18. księga szkół parafialnych; 19. księga, w której miano spisywać ważniejsze rocznice, uroczystości, msze św. za dobrodziejów edukacji. Wszystkie te dokumenty miały być złożone w archiwum zgromadzenia wraz z ważniejszą korespondencją i okazywane do wglądu wizytatorom generalnym¹³. Szczególnie cenne byłyby księgi numer 8, 9, 13, 15, 16. Niestety nie udało się takowych odnaleźć podczas kwerend prowadzonych w archiwach polskich i zagranicznych, bowiem trzeba pamiętać o rozproszeniu materiału źródłowego po likwidacji Komisji, utracie niepodległości, a wreszcie o stopniu zniszczenia źródeł w wyniku drugiej wojny światowej. Niemniej jednak zachował się dość znaczący zasób istotnych materiałów źródłowych, które stały się podstawą niniejszego opracowania.

Cenne wiadomości dotyczące funkcjonowania szkół publicznych przynoszą raporty wizytatorów generalnych, które były głównym źródłem informacji dla Komisji, obok raportów wysyłanych przez same szkoły. W dniu 6 maja 1774 r. zapadła decyzja o przeprowadzeniu jeszcze przed wakacjami wizytacji szkół, a 20 czerwca 1774 r. wydano instrukcję dla ośmiu wizytatorów delegowanych do 7 okręgów szkolnych. W roku 1777 wypracowano nowy schemat organizacyjny wizytacji, zrezygnowano z powierzania tej funkcji komisarzom, w ich miejsce powołano w roli wizytatorów ludzi blisko związanych

---

wersyteckiej w Warszawie. Pierwsze pełne wydanie z tabelami i wzorami od 1783, red. K. Bartnicka, Warszawa 2015, dalej cyt.: *Ustawy*, rozdz. VIII, s. 104.

¹² Ibidem, s. 174 i nn.

¹³ Ibidem, s. 104, por.: K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985, s. 150. Badania tej Autorki, prowadzone przy dość ograniczonych możliwościach i nieuwzględniające archiwaliów znajdujących się m.in. w Wilnie, Petersburgu, Moskwie, ale także w większości archiwów kościelnych, doprowadziły do następującej konstatacji: „ksiąg takich nie odnaleziono dotąd nigdzie”, Ibidem. Dokumentacja dotycząca Poznania została odnaleziona i wydana przez piszącego te słowa.

z ideami reformy edukacji. Wizytacje przeprowadzono w latach 1778–1779¹⁴. Ostateczny model odbywania wizytacji opracowano w latach 1780–1783, kiedy to Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych opracowało dokument „Wizyta Zgromadzeń Akademickich i Szkół Narodowych”, składający się z 27 punktów, który znalazł się także w tekście Ustaw z 1783 r. jako rozdział IV¹⁵. Kadencja wizytatorów trwała 3 lata, zasadą było, że jeden wizytator objeżdżał w okresie od maja do lipca wydziały: mazowiecki, wielkopolski i zachodnią część małopolskiego, a drugi w tym czasie wydziały ukraiński i wołyński oraz wschodnią część małopolskiego¹⁶. Raporty w ostatecznym opracowaniu wysyłało do Warszawy¹⁷. Poszczególne szkoły wysyłały ponadto raporty do Szkoły Głównej Koronnej¹⁸. Nadzór nad szkołami parafialnymi leżał generalnie w gestii szkół podwydziałowych, te z kolei co pół roku były zobowiązane do raportowania sytuacji sekretarzowi Szkoły Głównej¹⁹. Od 1786 r. w niemal wszystkich instrukcjach znalazły się zalecenia dla wizytatorów dotyczące zwrócenia uwagi na stan materialny, liczbę uczniów i poziom nauczania w szkołach parafialnych. Nie przekładało się to jednak na stan raportowania, czego główną przyczyną była opieszałość nie tylko ze strony Szkoły Głównej, ale też rektorów i prorektorów²⁰. Raporty koncentrowały się wszakże na zagadnieniach ekonomicznych, dotyczących stanu budynków, podstawach utrzymania poszczególnych fundacji konwiktów, na kadrach nauczycielskich. W punkcie odnoszącym się do konwiktów raportowano „perceptę i ekspensę na uczniów w tychże konwiktach zostających”²¹. Rektorzy wydziałowi niekiedy przesyłali Szkole Głównej szczegółowe raporty o uczniach, wiemy, że uczynił to ks. Józef Przyłuski²². Rektor Przyłuski informował Szkołę Główną także

¹⁴ J. Ryś, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska, Szkoła Główna Koronna*, Warszawa 2018 (*Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, t. 3, cz. 1), s. 217 i nn.

¹⁵ *Ustawy*, rozdz. IV, s. 87 i nn.

¹⁶ *Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną 1779–1794*, zebrała, wstępem i przypisami oraz indeksami opatrzyła K. Mrozowska, Warszawa 1998.

¹⁷ *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie* wyd. T. Wierzbowski, z. 1–29, Warszawa 1901–1915. Franciszek Kolendowicz przygotował w 1782 r. raport w formie tabelarycznej z towarzyszącymi opisami, co przyjęte zostało w późniejszych latach jako wzór przy układaniu kolejnych przepisów.

¹⁸ *Raporty szkoły wydziałowej poznańskiej składane Szkole Głównej Koronnej w latach 1777–1789*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, wyd. T. Wierzbowski, z. 7, Warszawa 1905; *Raporty szkół podwydziałowych toruńskiej, trzemeszeńskiej i wschowskiej 1777–1794*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, wyd. T. Wierzbowski, z. 9, Warszawa 1910.

¹⁹ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 96.

²⁰ T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 253.

²¹ *Instrukcje szczególne J. ks. Przyłuskiemu*, w: *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 198.

²² Archiwum UJ, dalej cyt. AUJ, rkps 454/1, Ks. Józef Przyłuski do sekretarza Szkoły Głównej, 30 lipca 1790 z Poznania, k. 63: „Przesyłam do rąk WWMCi Pana Dobrodzieja raport o naukach i uczniach szkół poznańskich, jako też raport o uczniach i listę na rok następujący ułożoną profesorów szkół wschowskich. Raporta podobne innych szkół wydziału wielkopolskiego jeszcze nie nadeszły”.

o szczegółach dotyczących poszczególnych uczniów, przesyłając listę uczniów, którzy mieli szczególne zdolności w zakresie geometrii²³, czy też nadmieniając o karach wychowawczych dla niesfornych studentów²⁴. W 1788 r. Komisja zaleciła Szkole Głównej umieścić w przyszłej instrukcji dla wizytatorów generalnych artykuł o szkołach parafialnych i konwiktach, wizytatorzy mieli obowiązek dotrzeć fizycznie do owych szkół, przejrzeć ich dokumenty, dowiedzieć się przede wszystkim o stanie funduszy²⁵. Szczegółowa instrukcja została wydana 9 marca 1789 r., a jej punkt *sexto* dotyczył szkół parafialnych²⁶. W 1792 r. Komisja podjęła decyzję o rezygnacji z jakichkolwiek działań nadzorczych nad szkołami parafialnymi²⁷.

Znaczący materiał źródłowy, w niewielkim tylko stopniu przywoływany w dotychczasowych publikacjach, zawierają zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu²⁸.

Szkolnictwo w Wielkopolsce w dobie Komisji

Sieć szkolna, kontrolowana przez Komisję Edukacji Narodowej, a wchodząca w skład departamentu, a później wydziału wielkopolskiego, ulegała zmianom wynikającym przede wszystkim z próby racjonalnego gospodarowania środkami finansowymi, znacznie mniejszymi w istocie, niż przypuszczano w okresie planowania struktur szkolnych w latach 1774–1776²⁹. Wizytatorzy generalni Komisji, dokonujący przeglądu istniejących szkół, wskazywali na te, które powinny być zlikwidowane, głównie z uwagi na brak funduszy, inicjowali także powstanie nowych placówek bądź dokonywali reorganizacji

²³ Ks. Józef Przyłuski do sekretarza Szkoły Głównej, 30 marca 1792 z Poznania, AUJ, rkps 454/1, k. 197–198. Byli to Ksawery Kiedrzyński, Stanisław Ziolecki, Antoni Kobylński, Piotr Rzęskiewicz, Błażej Bagnowski i Augustyn Kromholtz.

²⁴ Ks. Józef Przyłuski do sekretarza Szkoły Głównej, 20 marca 1784 z Kalisza, AUJ rkps 274, k. 12: „Odebrałem wiadomość z Poznania o występku pana Kołodzińskiego, popełnionym przeciw profesorowi J. Panu Tomaszewskiemu [...] zuchwały student otrzymał 15 plag”.

²⁵ Instrukcje dla wizytatorów generalnych, op. cit., s. 160.

²⁶ AUJ, Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej, rkps 8., s. 286 i nn.; Instrukcje dla wizytatorów generalnych, op. cit., s. 163 i n.

²⁷ Zob. materiały sejmowej Deputacji do Egzaminowania Komisji Edukacji Narodowej, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 1420, k. 116–120.

²⁸ K. Ratajczak, M. Nowicki, *Materiały do dziejów KEN w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 57–69.

²⁹ Opracowany w marcu 1774 r. budżet Komisji przewidywał m.in. utworzenie 2500 szkół parafialnych – po jednej na każde 10 wsi. Na utrzymanie jednej szkoły przewidywano kwotę 100 złp. Zob. też: K. Ratajczak, *Wydział jako jednostka administracyjna w ramach struktury Komisji Edukacji Narodowej*, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego (Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, t. 4), Warszawa 2018, s. 57–72.

pozostałych³⁰. Analizując treść tych raportów, zauważamy, że w optyce zainteresowania wizytatorów były przede wszystkim kwestie lokalowe, finansowe, stan kadry nauczycielskiej, odnotowywano także liczbę uczniów, natomiast stosunkowo niewiele pojawia się w nich nazwisk uczniów³¹.

W roku 1774 istniały następujące szkoły: w Zdunach – szkoła luteraska, katolicka upadła z braku funduszy, uczniów ok. 70, w Rydzynie szkołę uruchomiono 25 listopada 1774 r.; w Lesznie działały szkoły katolicka, luteraska i kalwińska, we Wschowie założono szkołę powiatową z ok. 150 uczniami, w Międzyrzeczu szkoła powiatowa również mogła poszczycić się teoretycznie 150 uczniami, aczkolwiek wizytator zastał 80 osób³². W Toruniu uczniów było 200, lecz prognozowano, że ich liczba zmniejszy się w momencie uruchomienia szkoły we Włocławku (jako szkoły wojewódzkiej), w Trzemesznie planowano otwarcie szkoły w 1775 r., podobne plany snuto co do placówki w Gnieźnie, aczkolwiek inicjatywa nie spotkała się tu z życzliwym przyjęciem³³. W Poznaniu, w styczniu 1775 r. Józef Rogaliński zastał 300 uczniów, zaznaczył w raporcie, że ich liczba szybko wzrasta³⁴. Dużą popularnością cieszyła się szkoła w Kaliszu³⁵.

Sprawa szkolnictwa parafialnego była skomplikowana, a fundamentalnymi problemami były braki środków finansowych, które uniemożliwiały realizację planów Komisji z roku 1774, wzajemna nieufność czynników kościelnych i świeckich co do zasad współdziałania, brak stabilnej polityki władzy oświatowej. Jeszcze w 1774 r. *Przepis na szkoły parafialne* widział w tych najniższej kategorii placówkach oświatowych element struktury szkolnej, wpiętej do sieci KEN, a do szkół tego typu uczęszczać miały dzieci z wszystkich stanów: szlacheckie, mieszczańskie i chłopskie³⁶. Wobec ujawnienia w roku 1776 fatalnej sytuacji ekonomicznej funduszu szkolnego³⁷ zrezygnowano z prób finansowania szkół

³⁰ Zob. szerzej: T. Mizia, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975, passim.

³¹ *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, Warszawa 1907.

³² Ibidem, s. 13.

³³ Ibidem, s. 16.

³⁴ Ibidem, s. 18. Do Poznania na naukę przybywała młodzież z województw: poznańskiego, gnieźnieńskiego, kaliskiego, sieradzkiego, brzeskokujawskiego, a także z Prus. Zob.: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, *Szkoły poznańskie w latach 1773–1780. Akademia Wielkopolska i Akademia Lubrańskiego*, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 80–93.

³⁵ M. Nowicki, *Szkoła wojewódzka i podwydziałowa w Kaliszu*, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 173 i nn.

³⁶ *Przepis do szkół parafialnych*, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, przedruk w: *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1: *Od wychowania pierwotnego do końca XVIII stulecia*, wyd. 2 zm., wyb. i oprac. S. Wołoszyn, Kielce 1995.

³⁷ Do 1776 r. KEN dysponowała kwotą 1,8 mln złotych, podczas gdy majątki jezuickie dostarczały przed 1773 r. ok. 3 mln. Oznaczało to katastrofę finansową. Co więcej, KEN nigdy w całości nie potrafiła określić ani rozmiaru całego funduszu edukacyjnego, ani też wysokości strat wynikających z manipulacji lustracyjnych i wydawniczych po 1776 r. Zob. szerzej: W.M. Grabski, *Polityka finansowa Komisji Edukacji Narodowej, w: W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania*

parafialnych, skupiając się na szkołach średnich i akademickich. W świetle ustaw KEN: *Przepis dla szkół parafialnych z 1780 r.*³⁸, rozdział XXII (pt. „Szkoly parafialne”) Ustaw z 1783 r., finansowanie szkół parafialnych w dalszym ciągu miało być sprawą Kościoła³⁹. Komisja ograniczała się do wizytowania szkół parafialnych. Nakaz wizytowania tego typu szkół był wielokrotnie ponawiany, jako przykład posłużyć może zarządzenie Szkoły Głównej z 25 stycznia 1778 r.⁴⁰

Nieco większy wpływ na funkcjonowanie szkół elementarnych mogły wywierać powołane w listopadzie 1789 Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, które miały za zadanie m.in. zorganizowanie nauki elementarnej w każdej wsi oraz kontrolowanie i ściąganie raportów o wynikach tej akcji⁴¹. W 1792 r. KEN w praktyce zrezygnowała z jakichkolwiek działań wobec szkolnictwa parafialnego, nawet w wymiarze nadzoru⁴². W rzeczywistości Komisja miała dość ograniczoną wiedzę co do liczby szkół parafialnych, ich kondycji tak w wymiarze pedagogicznym, jak i finansowym, nie mówiąc już o wiadomościach na temat uczniów⁴³. Teoretycznie pełną listę szkół parafialnych odnajdujemy w tekstach konkordatów zawartych przez Komisję z arcybiskupem gnieźnieńskim i biskupem poznańskim. Konkordat zawarty w dniu 1 grudnia 1780 r. między KEN a arcybiskupem Antonim Ostrowskim zawierał zobowiązanie hierarchy: „przy kościołach niektórych parafialnych założyć i utrzymywać szkółki początkowe dla nauki wiary katolickiej, czytania, pisania i rachunków, pod bezpośrednią władzą plebanów, a głównym nadzorem Komisji Edukacyjnej”⁴⁴. Również biskup poznański Antoni Onufry Okęcki podpisał stosowne

---

Komisji Edukacji Narodowej, 24–26 października 1973, red. K. Mrozowska, R. Dutkova, Warszawa–Kraków 1977, s. 65–90.

³⁸ *Przepisy dla szkół parafialnych z 1780 r.* nie posiadają urzędowego placet Komisji, wiadomo jednak, że zostały zredagowane i wydane na zlecenie prezesa Michała Poniatowskiego w: *Elementarz do nauczania się abecadła, sylabizowania i czytania ku wygodzie szkół parafialnych sporządzony*, Warszawa 1780, po str. 48, z własną paginacją s. 1–12.

³⁹ *Ustawy*, rozdz. XXII, s. 143 i n..

⁴⁰ AUJ, *Testamenta varia et resolutiones Comissionis Educationis*, fasc. nr 482, sygn. nr 12712. Treść zarządzenia podaję w: K. Ratajczak, *Szkoly parafialne na terenie Wielkopolski w czasach KEN*, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Guleczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 250.

⁴¹ *Volamina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 156. Zob.: T. Mizia, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, 6, s. 40–92. Mimo wszystko KEN w dalszym ciągu uważała się za upoważnianą do nadzorowania szkół, o czym świadczą także zapisy projektu Ustaw z roku 1790. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane (2 II 1790)*, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 209–330.

⁴² *Deputacja do Egzaminowania Komisji Edukacji Narodowej*, Biblioteka PAN, Kraków, rkps 1420, k. 116–120.

⁴³ Zob. S.K. Olczak, *Sieć szkół parafialnych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1973.

⁴⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, dalej cyt.: AAG, Sygn. Dypl. Gn. 1147, Konkordat z KEN 1781 Między Komisją Edukacyjną z jednej a JO Xiążęciem Ostrowskim Arcybiskupem Gnieźnieńskim i jego kapitułą z drugiej strony względem funduszków po-Jezuickich uczyniona umowa.

porozumienie z Komisją⁴⁵. Trzeba podkreślić, że w wydziale wielkopolskim sumiennie podchodzono do obowiązku wizytowania szkół parafialnych, w tym celu rektor Przyłuski i prorektor Gorczyzewski ustalili między sobą listę wizytowanych szkół parafialnych⁴⁶. Warto dodać, że wizytacje prowadzono *de facto* na własny koszt, co oczywiście wpływało na ich częstotliwość i liczbę odwiedzanych placówek. Jednakże raporty wizytacyjne podają także szkoły niewymienione w tych zestawieniach, a wydaje się, że wiele z nich funkcjonowało nielegalnie (z punktu widzenia ustawodawstwa szkolnego KEN)⁴⁷.

Na początku 1783 r. Komisja wprowadziła ostateczny podział administracyjny, wydział wielkopolski składać się miał ze szkoły wydziałowej w Poznaniu oraz podwydziałowych umiejscowionych w Trzemesznie (prowadzonej przez kanoników laterańskich), Wschowie (prowadzonej przez cystersów), Kaliszu i Toruniu. Szkoła w Toruniu, z uwagi na skonfliktowaną ze sobą kadrę, została w roku 1787 zamknięta. Przy niektórych szkołach funkcjonowały konwikty dla uboższej młodzieży: w Poznaniu była to fundacja Lubrańskich dla 7 osób, Fundacja Szodrskich – 7–12 osób oraz konwikt ufundowany przez Komisję dla 12 osób. W Kaliszu funkcjonowały również trzy konwikty: jeden fundacji kapituły gnieźnieńskiej dla 8 osób, Fundacja Kamkowskich dla 4 osób oraz z funduszu KEN dla 12 osób. Ponadto w Trzemesznie ks. opat M. Kosmowski ufundował konwikt dla 12 osób⁴⁸. Potrafiących czytać kandydatów do konwiktów przyjmowano w wieku 9 do 12 lat. Konwiktoryzy mieli zapewnione bezpłatne całkowite utrzymanie, mieszkanie, odzież i pomoce szkolne. Na naukę uczęszczali do szkoły publicznej⁴⁹.

Na podstawie *Mappy Departamentu Szkół*, opracowanej na zlecenie wojewody kaliskiego i komisarza KEN Augusta Sułkowskiego z roku 1778, sieć szkół parafialnych podporządkowanych KEN wyglądała następująco: w województwie poznańskim – Poznań, Dębina, Daszewica, Międzyrzecz, Głuszyn, Bielawy, Januszewica, Sołectwo, Krzeczkowice, Piotrowo, Koźle, Wydzierzewiec, Nagzędowice, Wschowa, Rydzyna, Siekierki Małe, Krzyżowice, Jeziorki Piekary; w województwie gnieźnieńskim – Sławno; w województwie kaliskim – Kościelna Wieś, Dąbrowa, Myślin, Kościelec, Kukania, Pawłowice, Kałek, Bachlew, Zawodzie, Lubomierz, Jacznów, Kalisz, Skarszewo, Stawiszyn Łuków, Żydowo⁵⁰.

⁴⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, dalej cyt.: AAP, Acta Capituli Posnaniensis 1767–1781, sygn. CP 62, k. 303a.

⁴⁶ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 262.

⁴⁷ Liczba szkół parafialnych odnotowywanych w raportach Komisji była zmienna, największą ich liczbę odnotowano w województwie poznańskim w okresie 1773–1784 – 68 szkół, w województwie kaliskim w tym samym okresie 21 (podaję wartość najwyższą), gdy tymczasem w województwie gnieźnieńskim zaledwie 2 placówki. Po 1785 r. ich liczba znacząco spadła: odpowiednio: 23, 10 i 3, natomiast w latach 1790–1792 odnotowano odpowiednio: 16, 14 i 4 szkoły parafialne. Dane za: K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 268. Zob. także: K. Ratajczak, *Szkoły parafialne na terenie*, op. cit., s. 247–268.

⁴⁸ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 242.

⁴⁹ T. Mizia, *Szkoły średnie*, op. cit., s. 270–272.

⁵⁰ Mappa Departamentu Szkół J.O.X Augusta Sułkowskiego wojewody kaliskiego 1778, BUI, sygn. 2220.

Franciszek Kolendowicz w raporcie do Szkoły Głównej z 1782 r. donosił, że w wydziale poznańskim funkcjonowały szkoły parafialne w Gnieźnie, Słupcy, Wrześni, Pobiedziskach, Lwówku, Buku, Dąbczu, Kłodzie (szkoła dysydencka), Lesznie „szkoły luterskie i kalwińskie, do których chodzą dzieci katolickie i dysydenckie, naukami od P. Komissyi przepisanyymi, ale najwięcej łaciną i niemczyzną zabawiające się”, w Poznaniu – szkoła tumska, we Wschowie, Kaliszu przy kolegiacie i przy farze, prowadzona przez Kanoników Laterańskich, w Zdunach, Koninie, Pleszewie, Koźminku, Ostrowie (te ostatnie określono jako szkoły dysydenckie)⁵¹. Wizytator stwierdził ponadto, że „każda prawie wieś osadniejsza ma swojego schulmeistra”⁵².

Kolejne wiadomości na temat szkół parafialnych przynoszą wizytacje i lustracje kościelne. Dla przykładu, w 1788 r. ks. Podkowiński odwiedził 22 parafie, w których istniały tylko dwie szkoły (w Pobiedziskach i Dziekanowicach)⁵³. W 1782 lustrację przeprowadził Józef Dorpowski, ujawniła ona w pięciu dekanatach istnienie 13 szkół wiejskich i 19 miejskich. Wreszcie w latach 1790–1792 kanonik gnieźnieński Andrzej Jozefat Murzynowski w 3 dekanatach odnotował istnienie 12 szkół wiejskich i 21 miejskich, przy czym w gnieźnieńskim dekanacie św. Trójcy czynnych było 17 szkół⁵⁴. Warto zaznaczyć, że listę szkół parafialnych zawarł także biskup Antoni Onufry Okęcki, który raportował o stanie szkolnictwa parafialnego kapitule katedralnej poznańskiej, dokument ten wymienia 149 szkół, przy czym część z nich znajdowała się na terenie archidiaconatu czerskiego, a więc w wydziale mazowieckim KEN⁵⁵.

Wydaje się, że w analizowanym okresie szkoły parafialne istniały mniej więcej w połowie parafii, ich liczba zmieniała się jednak dynamicznie, co nie do końca wychwytyją raporty wizytacji kościelnych i tych, które przeprowadzali przedstawiciele KEN⁵⁶. Potwierdzeniem tego faktu jest pruski spis szkół, który wykazał istnienie 709 szkół na obszarze zaanektowanym w drugim i trzecim rozbiornie, z czego aż 522 szkoły działały w departamencie poznańskim, choć zapewne nie wszystkie placówki policzono⁵⁷.

⁵¹ Raport wizytatora o wydziałach krakowskim, warszawskim, poznańskim i łęczyckim oddany Szkole Głównej Koronnej roku 1782 miesiąca sierpnia, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, op. cit., s. 71, 75, 77.

⁵² Ibidem, s. 77.

⁵³ AAG, sygn. A Cons E 37.

⁵⁴ E. Urbaniak, op. cit., s. 59–62.

⁵⁵ AAP, Acta Capituli Posnaniensis 1782–1793, sygn. CP 63, k. 13 i nn. Wydanie: *Raport z wykonania przez biskupa poznańskiego postanowień konkordaty, 22 czerwca 1782 r.*, oprac. M. Nowicki, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 326–330.

⁵⁶ Por. zestawienie: *Sieć szkół parafialnych w archidiaconacie gnieźnieńskim w latach 1766–1816*, w: ibidem, s. 185–192. Zob. także: T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach*, op. cit., s. 7 i nn.

⁵⁷ R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków 2012, s. 200, podkreśla, że pruskie inicjatywy szkolne można datować dopiero po roku 1799, zatem liczba szkół wykazana w przywołanym spisie jest zbliżona do liczby tychże w ostatnich latach istnienia KEN. Por.: D. Łukasiewicz, *Statystyka szkolna Prus Południowych z 1799*, „Zapiski Historyczne” 2001, 56, z. 2/3, s. 57–80.

Zasygnalizować tu należy także funkcjonowanie tzw. szkół pokątnych, niepodlegających, czy też nieuznających nadzoru ze strony Komisji. Z czasem część z nich przekształciła się w dobrze zorganizowane szkoły parafialne. Wśród nich na uwagę zasługują szkoły w Gnieźnie, Lesznie i Wąckzewie w województwie kaliskim. W latach 1783–1790 w Gnieźnie działała szkoła dwuklasowa utrzymywana przez kapitułę katedralną, która kategorycznie sprzeciwiała się wszelkiej kontroli ze strony Komisji. W Lesznie z kolei w latach 1783–1789 poza zwierzchnością oświatową KEN pozostawała szkoła kalwińska, w której nauczanie odbywało się w systemie czteroklasowym. Jeszcze inny był los szkoły prowadzonej przez miechowitów dla dzieci szlacheckich w latach 1783–1788 – została zamknięta z powodu braku uczniów⁵⁸.

Uczniowie wielkopolskich szkół KEN w świetle źródeł

Stosunkowo najwięcej wiadomości posiadamy na temat uczniów szkół średnich. Co do zasady szkoły średnie Komisji miały objąć nauczaniem młodzież szlachecką w wieku od 10 lat, bez względu na jej stan majątkowy, i zapewnić jej średnie wykształcenie, przygotowujące do podjęcia studiów wyższych lub do wykonywania zawodów godnych człowieka pochodzenia szlacheckiego⁵⁹. Ustawy KEN nie zabraniały brania udziału w lekcjach uczniom nawet niezapisanym na listę, byleby tylko zainteresowany opowiedział się prefektowi, który z góry miał nakazane wyrażenie na to zgody⁶⁰.

Wizytatorzy skrzętnie odnotowywali frekwencję w szkołach, co umożliwiła uchwycenie pewnych tendencji w tym zakresie. Rzecz jest już dobrze rozpoznana w literaturze przedmiotu, stąd wystarczy w tym miejscu powtórzenie zasadniczych ustaleń. W pierwszych latach działalności KEN obserwować można znaczący ubytek liczby uczniów, spowodowany w dużej mierze brakiem zaufania szlachty do nowej władzy oświatowej. Po 1778 r. nastąpił jednak pewien wzrost frekwencji, aczkolwiek nie udało się nigdy dojść do poziomu frekwencji sprzed kasaty⁶¹. W latach 1781–1783 ustawy KEN zerwały z dawnym układem klas i nauk, co spowodowało ponowny odpływ uczniów, wysłanych do szkół zakonnych. Wielu uczniów wysyłano ponadto poza kordon, do Głogowa i Bydgoszczy do szkół kształcących w tradycyjny sposób. W Poznaniu przed 1773 r. uczyło się ok. 300 chłopców, w 1775 r. – 194, w 1780/1781 – 207; w Kaliszu spadek frekwencji był znacznie bardziej widoczny: w 1772 r. kształciło się tu ok. 700 uczniów, w 1775 r. – 203, w 1780/1781 – 265. Po ponownym otwarciu szkoły w 1792 r. po pożarze liczba uczniów ponownie była bardzo wysoka⁶².

⁵⁸ T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach*, op. cit., s. 273–274.

⁵⁹ Idem, *Szkoły średnie*, op. cit., s. 250.

⁶⁰ Ibidem, s. 251. W praktyce była to młodzież mieszczańska.

⁶¹ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 224 i nn.

⁶² *Raporty szkoły podwydziałowej kaliskiej*, w: *Raporty szkół wydziałowych i podwydziałowych*, wyd. T. Wierzbowski, z. 8, op. cit., s. 106–133. Spis uczniów obejmował ponad 1200 nazwisk, tylko w 50 przypad-

Szkoła toruńska nie zdołała pozyskać zaufania ani mieszczan toruńskich, ani okolicznej szlachty⁶³. Przez cały czas jej funkcjonowania pod auspicjami Komisji liczba uczniów oscylowała w granicach 60 osób. Raport z wizytacji przeprowadzonej w Toruniu przez ks. Adama Jakukiewicza, kustosa i rektora warszawskiego, w kwietniu-maju 1782 r. donosił, że uczniowie pochodzą przede wszystkim z samego Torunia, w trzech klasach kształciło się 48: w I – 27, II – 13, a w III – 8 uczniów⁶⁴. Z kolei raport wizytatora z sierpnia 1782 r. informuje o następującej frekwencji w szkołach wydziału poznańskiego: w Trzemesznie – 64 uczniów, w Poznaniu – 142, w Kaliszu – 257 uczniów⁶⁵. W Trzemesznie funkcjonował w 1782 r. konwikt dla 12 alumnów szlacheckiego urodzenia oraz fundusz dla 8 uczniów uboższych⁶⁶. Nie mogąc wytrzymać konkurencji z toruńskim gimnazjum miejskim, za którym przemawiała długa tradycja i wysoki poziom nauczania, szkoła pod nadzorem KEN została zlikwidowana w 1786 r. Szkoła kanoników laterańskich w Trzemesznie, podobnie jak toruńska, nie miała specjalnych osiągnięć wychowawczych, a liczba jej uczniów ze 126 w 1783 r. spadła do zaledwie 28 w roku 1785, głównie z powodu konkurencji ze strony pobliskiej, dobrze funkcjonującej szkoły parafialnej w Gnieźnie. Dzięki wysiłkom zakonników szkoła utrzymała się jednak, aczkolwiek frekwencja nigdy już nie przekroczyła poziomu kilkudziesięciu uczniów – w 1790 r. wynosiła 47 osób⁶⁷. Uczniowie szkoły w Trzemesznie pochodzili głównie z województwa gnieźnieńskiego, ale była spora grupa osób przybyłych z innych ziem, głównie z Poznańskiego, Brzesko-Kujawskiego i Kaliskiego. Największa frekwencja była na początku lat 80., w 1782 r. osiągnęła rekordową, jak na tę szkołę, liczbę 230 uczniów. W późniejszych latach było ich mniej: 126 w 1783 r., 51 w 1784 r. czy niespełna 30 w 1785 i w kolejnym roku. Jak wspomniano, liczba uczniów wzrosła do przeszło 90 osób w roku 1788, ale następnie ponownie spadła⁶⁸. Szkoła we Wschowie nie przekraczała zwykle liczby 70 uczniów, obsługując głównie najbliższe okolice miasta.

Nieco więcej uczniów pojawiło się w szkołach średnich Komisji w latach 1787–1790: największą frekwencją cieszyła się szkoła kaliska, notując w niektórych latach powyżej

---

kach odnotowano przynależność do szlachty urzędniczej, większość stanowili synowie mieszczan i okolicznej drobnej szlachty.

⁶³ Zob. ostatnio: J. Gulczyńska, *Szkoła podwydziałowa w Toruniu*, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 232–241.

⁶⁴ *Raport wizyty generalnej szkół Pułtuskich, Radziejowskich, Toruńskich i Płockich przez ks. Adama Jakukiewicza, kustosa i rektora Warszawskiego, dnia 26 kwietnia zaczętej, a dnia 20 maja zakończonej roku 1782*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, op. cit., s. 57.

⁶⁵ *Raport wizytatora o wydziałach krakowskim, warszawskim, poznańskim i łęczyckim oddany Szkole Głównej Koronnej roku 1782 miesiąca sierpnia*, op. cit., s. 71–77.

⁶⁶ *Opisy szczegółowe szkół wydziału krakowskiego, łęczyckiego, warszawskiego i poznańskiego wizytowanych roku 1782*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, op. cit., s. 86.

⁶⁷ T. Mizia, *Szkoły średnie*, op. cit., s. 253.

⁶⁸ D. Żołędź-Strzelczyk, *Szkoła podwydziałowa w Trzemesznie*, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 231.

200 uczniów (np. 214 w 1788 r., 200 w 1791 r. i 250 w roku następnym); w Poznaniu bywało w tym okresie ok. 170 uczniów (w 1792 r. ich liczba wzrosła do 212), w Trzemesznie w 1789 r. odnotowano rekordową liczbę 94 uczniów, natomiast we Wschowie średnio w tym okresie kształciło się ok. 60 uczniów⁶⁹.

Pierwsze dwie klasy cieszyły się największą popularnością, odpowiadały one poziomowi nauczania dawnych szkół parafialnych, z tą zasadniczą różnicą, że nauka odbywała się po polsku, a nie jak dotąd – w języku łacińskim. Znacząca większość uczniów po ukończeniu tych klas kończyła naukę. Widać to doskonale w przypadku szkoły wydziałowej poznańskiej i podwydziałowej kaliskiej. W tej pierwszej do klasy pierwszej uczęszczało w latach 1778–1789 średnio po 31–41 uczniów, gdy frekwencja w klasie VI właściwie utrzymywała się na stałym poziomie – 7 osób. W Kaliszu frekwencja kształtowała się następująco: w klasie I – w latach 1778–1780 – 140; w okresie 1784–1786 – 109; w latach 1787–1789 – 71; gdy tymczasem w klasie III liczba uczniów była mniej więcej stała i sięgała ok. 30 osób, w klasie VI natomiast kształciło się zaledwie 3–7 osób⁷⁰.

Bardzo dużą wartość poznawczą, również w kontekście nas interesującym, mają przechowywane w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu akta wizyt generalnych, przeprowadzonych w latach 1782–1792⁷¹. Odnotowano w nich skrzętnie frekwencję w poszczególnych klasach, zwracano uwagę na pochodzenie społeczne. Dla przykładu, wizytujący w lipcu 1782 szkołę poznańską Franciszek Kolendowicz donosił, iż w klasie pierwszej: „jest uczniów 21. Z nich szlacheckiego urodzenia jest 5, aplikacyi miernej 9, mieszczańskiej 8, szczupłej 4”, w klasie drugiej: „uczniów 20, z tych szlacheckiego urodzenia 13. Aplikacyi miernej 10, nadmiernej 9, szczupłej 1”; w klasie trzeciej: „jest uczniów 47, szlacheckiego urodzenia 20, aplikacyi miernej 11, nadmiernej 14, szczupłej 22”; w czwartej: „uczniów 19. Szlacheckiego urodzenia 16, aplikacyi miernej 5, nadmiernej 8, szczupłej 6”; w piątej: „klasy jest uczniów 15, szlacheckiego urodzenia 8, aplikacyi miernej 6, nadmiernej 5, szczupłej 4; natomiast w klasie szóstej: „20, szlacheckiego urodzenia 6, aplikacyi miernej 6”⁷². F. Kolendowicz wymienił też w raporcie nazwiska uczniów mieszkających w konwiktach Szkoły, a mianowicie: Piotr Dramiński, Stanisław i Tadeusz Gasiński, Jan Kołodzki, Serafin Przepałkowski⁷³.

Kolejnym wizytatorem, który odwiedził szkołę poznańską w lipcu 1783 r., był ks. Bonifacy Garycki. Prawdopodobnie z powodu wakacyjnego terminu wizytacji nie udało się

⁶⁹ Zob. tabelę frekwencji uczniów szkół średnich wydziału wielkopolskiego w: *ibidem*, s. 263.

⁷⁰ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, op. cit., s. 228.

⁷¹ AAP, Księga wizyt generalnych, przestróg i zaleceń, zostawionych przez generalnych wizytatorów szkołom wydziałowym poznańskim, zaczęta dnia 12 lipca r. P[ąńskiego] 1782, sygn. M 1/1.

⁷² *Wizyta generalna szkół wydziałowych poznańskich odprawiona przez ks. Franciszka Kolendowicza świętej teologii doktora, w Akademii Krakowskiej moralnej profesora, dziekana wiślickiego, delegowanego od Prześwietnej Komisji Edukacyjnej wizytatora, zaczęta dnia 12 lipca 1782, skończona dnia 15 miesiąca tegoż i roku*, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 334.

⁷³ *Ibidem*, s. 338.

przedstawicielowi Komisji porozmawiać z większą liczbą uczniów, co odnotowano w aktach wizytacyjnych⁷⁴. Co ciekawe, w szkole frekwencja wynosiła 122 osoby, natomiast podczas kolejnej wizyty, w listopadzie tegoż roku, w aktach wizytacji odnotowano 149 uczniów⁷⁵. W roku 1786 odnotowano obecność 170 uczniów, zaznaczając, iż „pomnaża się ich coraz więcej”⁷⁶.

Znacznie bardziej szczegółowe informacje, z podaniem nazwisk uczniów, pojawiają się w aktach wizyt generalnych szkół poznańskich, poczynając od roku 1786. Wizytator generalny KEN ks. Walerian Bogdanowicz odnotował nazwiska uczniów z poszczególnych klas, którzy wypadli najlepiej podczas popisów, a dalej podał nazwiska trzech uczniów, którzy uhonorowani zostali medalem *Diligentiae*⁷⁷. Medal złoty otrzymał uczeń klasy II Feliks Rupniewski, syn Wiktora i Marianny z Doruchowskich z Doruchowa, natomiast dwa medale srebrne trafiły do rąk Ludwika Nejmana z klasy III i Ksawerego Gajewskiego, kasztelanica rogozińskiego z V klasy⁷⁸. Również w raporcie z wizyty przeprowadzonej przez Bonifacego Garyckiego w czerwcu 1787 r. odnotowano nazwiska wyróżniających się uczniów⁷⁹. W aktach tej wizytacji znajdziemy także spis uczniów obu konwiktów – Szoldrskich (Jan Żmichowski, Dionizy i Franciszek Sławoszewscy, Michał Targowski, Ignacy Bogusławski, Łukasz i Mateusz Szoldrscy) i Lubrańskiego (Jan Przyłuski, Roch Żychliński, Wojciech Czapliński, Franciszek Rozdrażewski, Bartłomiej Targowski, Mateusz Płoszudyski)⁸⁰. Wizytator wręczył medale *Diligentiae* Kazimierzowi Brzuchalskiemu z klasy szóstej złoty, a Janowi Żmichowskiemu i Benonowi Łukaszczykowi srebrne⁸¹.

⁷⁴ Wizyta druga przez w. Jm. Ks. Bonifacego Garyckiego św. Teologii i obojga prawa doktora, prawa starorzemskiego w Szkole Głównej nauczyciela, kolegiaty Wszystkich Świętych kanonika, wizytatora generalnego zaczęta dnia 30 czerwca skończona dn. 3 lipca r. 1783, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 339: „Wielu [uczniów, dop. K.R.] się uchyliło od wizyty, między którymi funduszowych czterech”.

⁷⁵ Wizyta szkół poznańskich zgromadzenia akademickiego odprawiona w roku 1783 przez ks. Józefa Przyłuskiego, rektora wydziału wielkopolskiego, zaczęta dnia 8 listopada, skończona dnia 13 tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 342.

⁷⁶ Wizyta Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1786 przez ks. Józefa Przyłuskiego kanonika kaliskiego, rektora Szkół Wydziału Wielkopolskiego, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 358.

⁷⁷ Wizyta generalna Szkół Wydziałowych Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona roku 1786 przez ks. Waleriana Bogdanowicza Obojga Prawa Doktora, w Szkole Głównej Koronnej Prawa Kościelnego Nauczyciela, Wizytatora Generalnego, zaczęta dnia 6 czerwca, skończona 10go tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 356.

⁷⁸ Ibidem, s. 356.

⁷⁹ Wizyta generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w r. 1787 przez W. Jm. ks. Bonifacego Garyckiego wizytatora generalnego. zaczęta się 4 czerwca, skończona 6 tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 360.

⁸⁰ Ibidem, s. 361.

⁸¹ Ibidem.

Rok później ufundowane przez króla medale za pilność wręczył uczniom poznańskiej szkoły Władysław Gurowski, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego, a otrzymali je: złoty – Tomasz Wilczyński, uczeń klasy V, srebrne trafiły do rąk Kazimierza Wignarowicza z klasy VI oraz Kazimierza Lorkowskiego z klasy V⁸², „uczniom z dowcipu, pilności, dobrych obyczajów, postępuku ze wszystkich nauk i mocy w języku łacińskim zaleconym”⁸³. Józef Muszyński, wizytujący szkołę wydziałową, wyróżnił także grupę zdolniejszej młodzieży⁸⁴. W aktach wizytacji znalazły się także zestawienia uczniów korzystających z obu konwiktów⁸⁵. Podczas wizytacji przeprowadzonej w czerwcu 1789 r. przez Jana Kantego Krusińskiego złoty medal mieli odebrać uczniowie Józef Grabowski i niejaki Szübe z klasy V, natomiast medale srebrne – Jan Galewicz, uczeń klasy IV, i Stanisław Ziółcecki, uczeń klasy V⁸⁶. Wizytator nie posiadał jednak przy sobie owych cenionych nagród. Co ciekawe, w raporcie z tej wizyty czytamy ponadto: „do zaszczytu być drukowanymi z tytułem najpilniejszych, najobyczajniejszych uczniów są wybrani z klasy I: Kaz[imierz] Muglenicki, Józef Rogaliński, Faustyn Budzyński, kom. gnieźnieński, z klasy II: Ksawery Kiedrzyński, Jan Dobiliński, Walenty Grześkiewicz, z klasy III: Ksawery Gorczyński, Józef Steyna, Józef Kamiński, z klasy IV: Antoni Grabowski syn szambelański, Wincenty Topiński, Jakub Zatorski, z klasy V: Feliks Rupniewski wziął medal złoty. Piotr Brzeszkiewicz z klasy IV, Kazimierz Leski wziął medal srebrny, Janusz Walkeński wziął medal złoty, Błażej Bagnowski”⁸⁷.

Zwyczaj wpisywania do protokołu wizytacji wyróżniających się uczniów (wymieniono 35 osób) kontynuował rektor wydziału poznańskiego ks. Józef Przyłuski, wizytujący z ramienia Komisji w roku 1790; odnotowano w nim także, iż „Medale z roku przeszłego oddane są podczas wizyty rektora wydziałowego. W tym roku zasłużyli je sobie cnotami i nauką znakomitsi Błażej Bogdanowski, złoty, Antoni Grabowski, Piotr Brzeszkiewicz srebrne”⁸⁸.

---

⁸² *Wizyta generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1788 przez W. Jm. ks. Józefa Muszyńskiego Obojga Prawa Doktora, kolegiaty krakowskiej Wszystkich Świętych kanonika z Moralnego Szkoły Głównej Koronnej Kolegium wizytatora generalnego. Zaczęta dnia 2go, skończona 5go lipca*, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 363.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, s. 364.

⁸⁶ *Wizyta generalna Szkół Wydziałowych poznańskich zgromadzenia akademickiego, odprawiona w roku 1789 przez Jana Kantego Krusińskiego filozofii doktora, matematyki niższej profesora w Szkole Głównej Koronnej z kolegium fizycznego, wizytatora generalnego zaczęta dnia 6, a skończona 9 czerwca*, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 366.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ *Wizyta Generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1790 przez Jm. Ks. Przyłuskiego kanonika katedralnego poznańskiego i kaliskiego, rektora Szkół Wydziału Wielkopolskiego, Generalnego Wizytatora, zaczęta dnia 7 czerwca, skończona dnia 11 tegoż miesiąca*, oprac. K. Ratajczak,

Niestety, w przypadku szkoły podwydziałowej kaliskiej nie posiadamy aż tak szczegółowych informacji dotyczących wyróżniających się uczniów. Na kartach kroniki tamtejszej szkoły podwydziałowej odnotowano jednak, że w roku 1786 wizytator Walerian Bogdanowicz wręczył w obecności starosty nakielskiego Feliksa Łubieńskiego medale *Diligentiae*: złoty uczniowi klasy VI Aleksandrowi Ordzędze, a srebrny Franciszkowi Taczanowskiemu z klasy V⁸⁹. Rok później wyróżnienie to wręczono Janowi Podębskiemu (złoty medal) oraz Antoniemu Prądyńskiemu i Józefowi Biernackiemu⁹⁰. W lipcu 1788 r. ks. Kazimierz Łubieński, w imieniu wizytatora Józefa Muszyńskiego, wręczył medale „uczniom, nauką, obyczajowością i innymi rozumu i serce przymiotami innych celującym. Złoty medal dostał się Marcinowi Niedzielskiemu z szóstej klasy, srebrny Marcinowi Byszewskiemu, synowi wojskowego łeczyckiego z piątej, drugi srebrny Józefowi Konopnickiemu z czwartej klasy”⁹¹. W roku 1790 odbyły się dwie uroczystości wręczenia medali ufundowanych przez króla: najpierw, 23 marca „złoty medal odebrał Wincenty Librowski z szóstej; srebrny Kajetan Głowczewski z piątej; drugi srebrny Marcin Nawrocki z czwartej klasy uczniowie”⁹², a następnie w początkach października rozdane były medale „tym, którzy się ich przy wizycie jeneralnej, przed wakacjami godnymi okazali. Pierwszy srebrny medal odebrał Jm. Pan Hipolit Głowczewski z klasy czwartej. Drugi Jm. Pan Michał Siwczyński z piątej klasy, a złoty oddany był w ręce J.W. rotmistrza Mielżyńskiego dla przesłania go Jm. Panu Łukaszowi Trafarskiemu po skończonych szkołach, w seminarium łowickiem zostającym”⁹³. Przed zakończeniem roku szkolnego w lipcu 1791 r. „do rozdania medalów *Diligentiae*, zaproszony był z przytomnych gości J.W. Mielżyński, rotmistrz kawalerii narodowej w komisji cywilno wojskowej naówczas prezydujący, który po uczynionej stosownej do rzeczy przemowie, w nagrodę aplikacji oddał Janowi Gruszczyńskiemu z czwartej i Tomaszowi Stefanowskiemu z piątej klasy uczniom dwa srebrne medale. Złoty zaś medal przeznaczony dla Jm. Pana Ignacego Głowczewskiego z klasy szóstej, w nieprzytomności jego odebrał dla syna przytomny w Kaliszu ojciec”⁹⁴. W roku 1792 medale *Diligentiae* otrzymali Michał Siwczyński, uczeń szóstej klasy (złoty), a srebrne Augustyn Grykowski z piątej i Alojzy Biernacki, stolnikiewicz piotrowski z klasy trzeciej⁹⁵.

---

w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 369–370.

⁸⁹ *Dzieje domowe albo opis przez dni osobliwszych dziejów i przypadków zdarzonych w Szkołach Większych Kaliskich wydziału poznańskiego od roku 1781 dnia 1 października*, oprac. D. Żołądz-Strzelczyk, J. Gulczyńska, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, op. cit., s. 401–402.

⁹⁰ Ibidem, s. 406.

⁹¹ Ibidem, s. 409.

⁹² Ibidem, s. 411.

⁹³ Ibidem, s. 413.

⁹⁴ Ibidem, s. 414.

⁹⁵ Ibidem, s. 417.

Większość z wymienionych z imienia i nazwiska uczniów poznańskiej szkoły wydziałowej udało się zidentyfikować. Pochodzili oni głównie z rodzin szlacheckich, takich jak: Franciszek Niezuchowski, podkomorzyc wschowski, Bartłomiej Targowski, prawdopodobnie syn Jana Targowskiego, administratora komandorii maltańskiej w Poznaniu, Jan, syn Józefa Radziwińskiego, sędziego ziemskiego gnieźnieńskiego, Antoni Kobylański, syn Tomasza, komornika granicznego wschowskiego, Feliks Rupniewski, syn Wiktora i Mariany z Doruchowskich z Doruchowa, Wincenty Topiński, syn Jana, susceptanta granicznego poznańskiego, zmarły w 1812 r. jako mecenas trybunału cywilnego w Poznaniu, Nepomucen Sobocki, syn Antoniego, burgrabiego gnieźnieńskiego, Ignacy Zakrzewski, podstolic kaliski, Ksawery Gajewski, kasztelan rogoziński, syn Rafała. Uczniowie pochodzili także z mieszczaństwa, jak Józef Alkiewicz i jego brat Wincenty występujący w 1793 r. w księgach grodzkich poznańskich; Ignacy Keller, być może syn Franciszka Kellera, metra języka niemieckiego w Poznaniu, Wojciech Czapliński mieszczanin gnieźnieński, Benon Łukasiewicz, syn Teodora i Katarzyny ze Stęszewa. Synowie mieszczańscy kształcący się w poznańskiej szkole pochodzili m.in. z Margonina, Złotnik, Krotoszyna, Stęszewa, Gniezna.

W niektórych przypadkach udało się ustalić przebieg kariery zawodowej absolwentów, zarówno bezpośrednio po ukończeniu nauki, jak w przypadku Kazimierza Brzuchalskiego, początkowo ucznia, a później dyrektora w szkole poznańskiej⁹⁶, jak i w późniejszym okresie – dla przykładu: Jan Nowacki, uczeń klasy I w 1787 r., w pierwszej połowie XIX w. był sędzią w Krotoszynie, z tego samego rocznika Karol Bronikowski w 1831 r. wystąpił jako konsyliusz powiatu babimojskiego, a Józef Radkiewicz z Nekli wzmiankowany był w 1819 r. jako posesor Dzierzchnicy.

W przypadku szkół parafialnych liczba uczennic i uczniów jest trudna do ustalenia. Jedyne sporadycznie w raportach pojawiały się dokładniejsze dane, co spowodowane było m.in. faktem, że wizytacje odbywały się z reguły w porze letniej, zatem przedstawiciele KEN nie mieli okazji spotkać uczniów. Znamienne są w tym kontekście słowa wizytatora generalnego KEN Bonifacego Garyckiego przy okazji wizytacji przeprowadzonej w roku 1783: „oprócz wyznaczonej w tabeli okolicy przy wielu kościołach, z rozrządzenia duchownej zwierzchności znajdują się szkoły parafialne, lecz kto tego obowiązku dopełnia i czego się dzieci uczą nie wiadomo, zleciłem ten obowiązek rektorowi i prefektowi, lecz się od tego wymawiali, nie mając koni i na konie do wizytowania szkół pomienionych, co bez kosztu znacznego być nie może”⁹⁷. Garycki dotarł jedynie do kilku szkół, w Gnieźnie zastał w szkole parafialnej „30 uczących się czytać, pisać, początków łaciny”⁹⁸, o innych pisał

⁹⁶ Ostatnio na temat dyrektorów zob. K. Ratajczak, *Kim byli dyrektorowie w szkołach wydziału wielkopolskiego Komisji Edukacji Narodowej?*, w: *Szkola polska od XVIII do XXI wieku*, red. R. Ślęczka, A. Włoch, J. Wojniak, Kraków 2020, s. 27–44.

⁹⁷ *Raport wizyty generalnej szkół Wieluńskich... Kaliskich, Rydzynskich, Poznańskich, Trzemeszyńskich, Toruńskich ... odprawionej przez ks. Bonifacego Garyckiego... w roku 1783*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1783: Bonifacego Garyckiego i Franciszka Kolendowicza*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910 (*Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 26), s. 9.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 10–11.

„oprócz szkół w przeszłej wizycie wyrażonych, o innych jeszcze nie wiadomo”⁹⁹. Częściej dane liczbowe pojawiają się w aktach wizytacji kościelnych¹⁰⁰. W raportach KEN znajdujemy informacje o uczniach szkoły parafialnej we Wschowie: w 1788 uczęszczało do niej 71 dzieci, natomiast w roku kolejnym odnotowano 54 dzieci. O szkole w Śmiglu wizytator raportował, że w 1787 r. uczęszczało ok. 30 dzieci, które „uczą się po niemiecku”¹⁰¹. We wrześniu 1787 r. wizytację szkół parafialnych w okolicach Kalisza przeprowadził tutejszy prorektor. Odnotował w swym raporcie, że w szkole farniej w samym mieście kształci się „35 chłopców i 16 panienek”, w Ostrowie natomiast „24 chłopców i 16 panienek”, a ponadto działa tu też „szkoła dysydentów”¹⁰². W odniesieniu do szkoły w Pleszewie wizytator odnotował, że uczniów „czasami” bywa 20; w Wąlczu działały wówczas dwie szkoły, w jednej uczyło się 31 chłopców, w drugiej natomiast, prowadzonej przez „matronę stateczną”, nauki pobierało 14 dziewcząt. W Warcie początki nauk pobierało 28 uczniów, odnotowano także fakt upadku szkółek w Skalmierzycach i Wysocku¹⁰³.

Jeśli chodzi o akta wizytacyjne, wytworzone z inicjatywy władz kościelnych, sporą wartość miała wizytacja przeprowadzona w latach 1777–1778 przez J. Rogalińskiego jako wizytatora mianowanego przez biskupa poznańskiego S.A. Młodziejowskiego¹⁰⁴. Co ważne, Rogaliński łączył tę funkcję ze stanowiskiem subdelegata KEN. W świetle akt wizytacyjnych z roku 1790 dla gnieźnieńskiego archidiaconatu św. Trójcy frekwencja w poszczególnych szkołach oscylowała w przedziale 2 (Grzybowo) do 18 uczniów (Września), przy czym odnotowano, że w Pobiedziskach było ich „znaczne grono”. Wiek uczniów wynosił od 7 do 15 lat¹⁰⁵. Szacuje się, że ok. 20% uczniów szkół parafialnych, głównie miejskich, stanowiły dziewczęta.

W szkołach narodowych pojawiali się uczniowie przybywający z większych szkół parafialnych. Szkoły podwydziałowe przy przyjmowaniu do klasy pierwszej wymagały umiejętności czytania i pisania¹⁰⁶.

⁹⁹ Ibidem, s. 16.

¹⁰⁰ Dla przykładu: AAG, sygn E 23: Opis Dekanatów Pięciu: Gnieźnieńskiego SS. Apostołów Piotra i Pawła, Łekneńskiego, Rogowskiego, Konońskiego, Sampolińskiego w Archidiaconacie Gnieźnieńskim położonych z woli... Antoniego Kazimierza z Ostrowa Ostrowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego... przez Józefa z Dorposza Dorpowskiego, kanonika gnieźnieńskiego... roku 1782.

¹⁰¹ *Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908, s. 42.

¹⁰² *Raporty prorektora szkół akademickich kaliskich o szkołach parafialnych znajdujących się w okolicy Kalisza, przesłane Szkole Głównej Koronnej*, w: *Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, op. cit., s. 43.

¹⁰³ Ibidem, s. 43–44.

¹⁰⁴ AAP, sygn AV 30, 32.

¹⁰⁵ E. Urbaniak, op. cit., s. 115.

¹⁰⁶ Rezolucje Prześw. Komisji Edukacyjnej na raport wizyt od Szkoły Głównej posłany [1784], Archiwum UJ, rkps 4, k. 152: Ad primum: Do szkół publicznych zwyczajnie nie przyjmuje się dzieci nie umiejących czytać i pisać.

Zakończenie

Dzięki wydanym niedawno aktom wizytacji w szkołach poznańskich udało się ustalić wiele wiadomości o pochodzeniu społecznym, ale także późniejszych karierach sporej części odnotowanych tam uczniów. Naturalnie traktować to należy jako wstęp do badań prozopograficznych na szerszą skalę. Gruntowne kwerendy archiwalne przynoszą kolejne cenne wiadomości o funkcjonowaniu szkół w okresie istnienia Komisji Edukacji Narodowej, w tym o składzie osobowym – zarówno jeśli chodzi o grono nauczycielskie, jak i o uczniów. Już rozpoznany zasób, w tym także akta dotychczas niewykorzystane w opracowaniach naukowych, a znajdujące się w zbiorach archiwów kościelnych i państwowych, tak w Polsce, jak i poza jej granicami (tu zwłaszcza w Moskwie, Petersburgu, Berlinie, Wiedniu), daje spore nadzieje na intensyfikację badań w tym zakresie w najbliższych latach. Sądzę, że możliwe będzie w przyszłości opracowanie dalszych losów uczniów szkół publicznych KEN, ich udziału w życiu publicznym, politycznym, społecznym i gospodarczym Wielkopolski w okresie zaborów. Wydaje się jednak, że potrzebne będą tu badania prowadzone przez większy zespół uczonych i przy wykorzystaniu wszelkich dostępnych baz danych.

Bibliografia

Źródła

a) źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Akta wizytacyjne 1788 r., A Cons E 37.

Konkordat z KEN 1781 Między Komisją Edukacyjną z jednej a JO Xiążęciem Ostrowskim Arcybiskupem Gnieźnieńskim i jego kapitułą z drugiej strony względem funduszków po-Jezuickich uczyniona umowa, Sygn. Dypl. Gn. 1147.

Opis Dekanatów Pięciu: Gnieźnieńskiego SS. Apostołów Piotra i Pawła, Łekneńskiego, Rogowskiego, Konońskiego, Sampolińskiego w Archidiaconacie Gnieźnieńskim położonych z woli ... Antoniego Kazimierza z Ostrowa Ostrowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, ... przez Józefa z Dorposza Dorpowskiego, kanonika gnieźnieńskiego ... roku 1782, sygn E 23.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

Acta Capituli Posnaniensis 1767–1781, sygn. CP 62.

Acta Capituli Posnaniensis 1782–1793, sygn. CP 63.

Acta officialis generalis Posnaniensis Boguslai canonici Posn. 1419–1420, sygn. AC 4.

Acta vicarii gen. et officialis Posn. Johannis Górski can. Archidiaconi Posn., sygn. AC 84.

Acta vicarii in spiritualibus Johannis de Niepart can. Posnaniensis et officialis generalis Johannis can. et praepositi S. Spiritus Posnaniensis 1403–1405, sygn. AC 1.

Acta vicarii in spiritualibus Posnan. Vincentii de Marcinkowo Decani Gnesnensis 1417–1423, sygn. AC 3.

Akta wizytacji przeprowadzonej w latach 1777–1778 przez ks. J. Rogalińskiego, sygn AV 30.

Księga wizyt generalnych, przestróg i zaleceń, zostawionych przez generalnych wizytatorów szkołom wydziałowym poznańskim, zaczęta dnia 12 lipca r. P[rażńskiego] 1782, sygn. M 1/1.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej, rkps 8.
Korespondencja ks. Józefa Przyłuskiego do sekretarza Szkoły Głównej, rkps 454/1.
Ks. Józef Przyłuski do sekretarza Szkoły Głównej, 20 marca 1784 z Kalisza, rkps 274.
Rozulucje Prześw. Komisji Edukacyjnej na raport wizyt od Szkoły Głównej posłany [1784], rkps 4.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

Materiały sejmowej Deputacji do Egzaminowania Komisji Edukacji Narodowej, rkps 1420.
Testamenta varia et resolutiones Comissionis Educationis, fasc. nr 482, sygn. Nr 12712.

Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Mappa Departamentu Szkół J.O.X Augusta Sułkowskiego wojewody kaliskiego 1778, sygn. 2220.

b) źródła drukowane

Album studiosorum universitatis Cracoviensis, t. 1: *Ab Anno 1400 ad Annum 1489*, ed. Ż. Pauli, B. Krzyżanowski, Kraków 1887; t. 2: *Ab Anno 1490 ad Annum 1551*, ed. A. Chmiel, Kraków 1892.

Dzieje domowe albo opis przez dni osobliwszych dziejów i przypadków zdarzonych w Szkołach Większych Kaliskich wydziału poznańskiego od roku 1781 dnia 1 października, oprac. D. Żołądź-Strzelczyk, J. Gulczyńska, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 387–420.

Indeks studentów Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1400–1500, oprac. J. Zathej, J. Reichan, Wrocław 1974.

Instrukcje szczególne J. ks. Przyłuskiemu, w: *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976.

Joannis de Lasko, Liber beneficiorum Archidioecesis Gnesnensis, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881.

Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie, wyd. T. Wierzbowski, z. 1–29, Warszawa 1901–1915.

Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku, wyd. A. Gąsiorowski i in., Kraków 2000.

Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis anni 1510, ed. J. Nowacki, Poznań 1950.

Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną 1779–1794, zebrała, wstępem i przypisami oraz indeksami opatrzyła K. Mrozowska, Warszawa 1998.

Opisy szczegółowe szkół wydziału krakowskiego, łęczyckiego, warszawskiego i poznańskiego wizytowanych roku 1782, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25

Przepis dla szkół parafialnych, w: *Elementarz do nauczania się abecadła, sylabizowania i czytania ku wygodzie szkół parafialnych sporządzony*, Warszawa 1780, po str. 48, z własną paginacją s. 1–12.

Przepis do szkół parafialnych, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków

- 1925, przedruk w: *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1: *Od wychowania pierwotnego do końca XVIII stulecia*, wyd. 2 zm., wyb. i oprac. S. Wołoszyn, Kielce 1995.
- Raport wizytatora o wydziałach krakowskim, warszawskim, poznańskim i łęczyckim oddany Szkole Głównej Koronnej roku 1782 miesiąca sierpnia*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, Warszawa 1907.
- Raport wizyty generalnej szkół Pultuskich, Radziejowskich, Toruńskich i Płockich przez ks. Adama Jakukiewicza, kustosa i rektora Warszawskiego, dnia 26 kwietnia zaczętej, a dnia 20 maja zakończonej roku 1782*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, Warszawa 1907.
- Raport wizyty generalnej szkół Wieluńskich... Kaliskich, Rydzynskich, Poznańskich, Trzemesznych, Toruńskich... odprowadzonej przez ks. Bonifacego Garyckiego... w roku 1783*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1783: Bonifacego Garyckiego i Franciszka Kolendowicza*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910 [*Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 26].
- Raport z wykonania przez biskupa poznańskiego postanowień konkordaty, 22 czerwca 1782 r.*, oprac. M. Nowicki, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 326–330.
- Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, oprac. T. Wierzbowski, z. 25, Warszawa 1907.
- Raporty prorektora szkół akademickich kaliskich o szkołach parafialnych znajdujących się w okolicy Kalisza, przesłane Szkole Głównej Koronnej*, w: *Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, Warszawa 1908.
- Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908.
- Raporty szkół podwydziałowych toruńskiej, trzemeszkiej i wschowskiej 1777–1794*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, wyd. T. Wierzbowski, z. 9, Warszawa 1910.
- Raporty szkoły podwydziałowej kaliskiej*, w: *Raporty szkół wydziałowych i podwydziałowych*, wyd. T. Wierzbowski, z. 8, Warszawa 1907, s. 106–133.
- Raporty szkoły wydziałowej poznańskiej składane Szkole Głównej Koronnej w latach 1777–1789*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, wyd. T. Wierzbowski, z. 7, Warszawa 1905.
- Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane (2 II 1790)*, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 209–330.
- Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane = Tautinēs Edukacijos Komisijos nuostatai, skirti akademianiam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose = The statutes of the Commission of National Education as prescribed for the academic estate and for the schools in the lands of the Commonwealth: roku 1783*. Wydane z oryginału ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Pierwsze pełne wydanie z tabelami i wzorami od 1783, red. K. Bartnicka, Warszawa 2015.
- Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889.
- Wizyta druga przez w. Jm. Ks. Bonifacego Garyckiego św. Teologii i obojga prawa doktora, prawa starorzemskiego w Szkole Głównej nauczyciela, kolegiaty Wszystkich Świętych kanonika, wizytatora generalnego zaczęta dnia 30 czerwca skończona dn. 3 lipca r. 1783*, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 339–340.

- Wizyta generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w r. 1787 przez W. Jm. ks. Bonifacego Garyckiego wizytatora generalnego. zaczęła się 4 czerwca, skończona 6 tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 358–361.*
- Wizyta generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1788 przez W. Jm. ks. Józefa Muszyńskiego Obojga Prawa Doktora, kolegiaty krakowskiej Wszystkich Świętych kanonika z Moralnego Szkoły Głównej Koronnej Kolegium wizytatora generalnego. Zaczęta dnia 2go, skończona 5go lipca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 362–364.*
- Wizyta Generalna Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1790 przez Jm. Ks. Przyłuskiego kanonika katedralnego poznańskiego i kaliskiego, rektora Szkół Wydziału Wielkopolskiego, Generalnego Wizytatora, zaczęta dnia 7 czerwca, skończona dnia 11 tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 369–368–370.*
- Wizyta generalna szkół wydziałowych poznańskich odprawiona przez ks. Franciszka Kolendowicza świętej teologii doktora, w Akademii Krakowskiej moralnej profesora, dziekana wiślickiego, delegowanego od Prześwietnej Komisji Edukacyjnej wizytatora, zaczęta dnia 12 lipca 1782, skończona dnia 15 miesiąca tegoż i roku, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 331–338.*
- Wizyta generalna Szkół Wydziałowych Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona roku 1786 przez ks. Waleriana Bogdanowicza Obojga Prawa Doktora, w Szkole Głównej Koronnej Prawa Kościelnego Nauczyciela, Wizytatora Generalnego, zaczęta dnia 6 czerwca, skończona 10go tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 354–357.*
- Wizyta generalna Szkół Wydziałowych poznańskich zgromadzenia akademickiego, odprawiona w roku 1789 przez Jana Kantego Krusińskiego filozofii doktora, matematyki niższej profesora w Szkole Głównej Koronnej z kolegium fizycznego, wizytatora generalnego zaczęta dnia 6, a skończona 9 czerwca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 365–368.*
- Wizyta szkół poznańskich zgromadzenia akademickiego odprawiona w roku 1783 przez ks. Józefa Przyłuskiego, rektora wydziału wielkopolskiego, zaczęta dnia 8 listopada, skończona dnia 13 tegoż miesiąca, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 341–344.*
- Wizyta Szkół Poznańskich Zgromadzenia Akademickiego, odprawiona w roku 1786 przez ks. Józefa Przyłuskiego kanonika kaliskiego, rektora Szkół Wydziału Wielkopolskiego, oprac. K. Ratajczak, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego, Warszawa 2018, s. 357–358.*

Opracowania

- Butterwick R., *Polska rewolucja a Kościół Katolicki 1788–1792*, Kraków 2012.
- Grabski W.M., *Polityka finansowa Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24–26 października 1973*, red. K. Mrozowska, R. Dutkova, Warszawa–Kraków 1977, s. 65–90.
- Gulczyńska J., *Szkoła podwydziałowa w Toruniu*, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 232–241.
- Jurek T., *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018.
- Łukasiewicz D., *Statystyka szkolna Prus Południowych z 1799*, „Zapiski Historyczne” 2001, 56, z. 2/3, s. 57–80.
- Mizia T., *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, 6, s. 40–92.
- Mizia T., *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 253.
- Mizia T., *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975.
- Mrozowska K., *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985.
- Nowicki M., *Szkoła wojewódzka i podwydziałowa w Kaliszu*, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 173–210.
- Olczak S.K., *Sieć szkół parafialnych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1973.
- Olczak S.K., *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Lublin 1978.
- Ratajczak K., *Kim byli dyrektorowie w szkołach wydziału wielkopolskiego Komisji Edukacji Narodowej?*, w: *Szkoła polska od XVIII do XXI wieku*, red. R. Ślęczka, A. Włoch, J. Wojniak, Kraków 2020, s. 27–44.
- Ratajczak K., Nowicki M., *Materiały do dziejów KEN w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Doramus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 57–69.
- Ratajczak K., *Przyczyny powstania i rozwój sieci szkół kościelnych w średniowiecznej Wielkopolsce*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 165–180.
- Ratajczak K., *Szesnastowieczne wielkopolskie Libri beneficiorum jako źródła do dziejów szkolnictwa*, w: *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji*, red. E. Głowacka-Sobiech, K. Kabacińska-Łuczak, Poznań 2017, s. 259–271.
- Ratajczak K., *Szkolnictwo w Wielkopolsce na tle sąsiadów w okresie średniowiecza*, Poznań 2017.
- Ratajczak K., *Szkoły parafialne na terenie Wielkopolski w czasach KEN*, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 247–268.
- Ratajczak K., *Wydział jako jednostka administracyjna w ramach struktury Komisji Edukacji Narodowej*, w: D. Żołądz-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 57–72.
- Ratajczak K., *XIII wiek – stulecie przełomu w dziejach średniowiecznego szkolnictwa w Polsce*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2009, 25, s. 7–20.

- Ryś J., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska, Szkoła Główna Koronna*, Warszawa 2018 (*Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, t. 3, cz. 1).
- Stopka K., *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994.
- Urbaniak E., *Szkolnictwo parafialne w archidiakonacie gnieźnieńskim w II połowie XVIII i w początkach XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Poznań 2004 [praca doktorska, rkps BU UAM].
- Wiesiołowski J., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982.
- Wiesiołowski J., *Spółczesność a książka w późnośredniowiecznym mieście polskim. Poznań i jego osiedla przedmiejskie w XV i na początku XVI wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1978, 23, s. 79.
- Żołędź-Strzelczyk D., Nowicki M., *Szkoły poznańskie w latach 1773–1780. Akademia Wielkopolska i Akademia Lubrańskiego*, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018, s. 80–93.
- Żołędź-Strzelczyk D., *Szkoła podwydziałowa w Trzemesznie*, w: D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły wydziału wielkopolskiego*, Warszawa 2018 (*Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, t. 4), s. 224–231.